

ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ТА СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ

О.І. Дребот, Н.В. Палапа

*Інститут агроекології і природокористування НААН (м. Київ, Україна)
e-mail: drebotoksana@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2681-1074
e-mail: palapa60@ukr.net; ORCID: 0000-0003-3748-6414*

У статті проаналізовано екологічну політику держави, екологічну культуру, а також свідомість громадян та виявлено їх зв'язок. Встановлено, що довкілля та екологічна політика, попри вимоги членства в ЄС та наявну масштабну шкоду, завдану війною, здебільшого залишаються поза пріоритетом для українського уряду; стратегічні цілі державної політики для профільного міністерства не є пріоритетними; охорона навколишнього середовища залишається найбільш недофінансованою галуззю українського бюджету; Україна має методи реалізації екологічної політики, але вони не дієві, або реалізуються не повною мірою та потребують адаптації до європейського законодавства і запозичення досвіду країн, з урахуванням українських особливостей, в яких ефективність реалізації екологічної політики вже доведена. Представлено принципи екологічної політики країн-членів ЄС, до яких слід адаптувати політичні, економічні та соціальні системи та ефективно реалізувати екологічну політику в контексті євроінтеграції. Наведено основні екологічні проблеми, які посилила війна (вплив на ліси, ґрунти, водні об'єкти, біорізноманіття), а також проблеми, які існують у державній екологічній політиці (державний моніторинг стану навколишнього середовища, державний екологічний контроль та юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства). Крім того, наведено доступні міжнародно-правові механізми щодо захисту довкілля, які Україна може і повинна використати, щоб змусити Росію відшкодувати всі екологічні збитки, спричинені загарбницькою війною. Оскільки екологічна політика держави тісно пов'язана з екологічною культурою та екологічною свідомістю громадян України, у статті подано основні показники екологічної культури, що характерні для України, позитивні аспекти та екологічні виклики під час війни, представлено шляхи становлення екологічної свідомості та визначено елементи впливу екологічної культури на екологічну політику держави, якими є інтегрування вимог, підтримка сталого розвитку, запит на зміни, залучення громадськості та зниження екологічних ризиків.

Ключові слова: екологічне законодавство, міжнародне право, еколого-правова культура суспільства, екологічні проблеми, становлення свідомості, адаптація до європейського законодавства.

ВСТУП

Сучасні процеси екологізації світової економіки ґрунтуються на концепціях сталого розвитку, раціонального природокористування та «зеленої» економіки і вимагають результативної екологічної політики держав світового співтовариства, а бачення майбутніх державних змін згідно з принципами збалансованого розвитку закладаються у стратегічних законодавчо-нормативних документах.

Екологічна політика у суспільстві реалізується через формування та впровадження законодавства, створення систем екологічного контролю та управління, через соціально-еколого-економічні програми, які базуються на різних рівнях (міжнародному, державному, регіональному, місцевому) а також шляхом узгодження екологічних, соціальних та економічних процесів у рамках сталого розвитку. Важливу роль відіграють як державні органи, так і міжнародні організації, що сприяють захисту довкілля.

Основними завданнями в проведенні екологічної політики є досягнення безпечно-го стану довкілля, зменшення негативного впливу на нього, раціональне використання природних ресурсів та збереження біорізноманіття, що включає зниження екологічних ризиків, підвищення екологічної свідомості суспільства, удосконалення управління в галузі природокористування та моніторингу навколишнього середовища.

Для досягнення цілей і завдань екологічної політики необхідно дотримуватись реалізації цілей сталого розвитку, які полягають у забезпеченні захисту рівня життя, застосуванні різних форм компенсації від підвищення цін і проведення індексації; надання допомоги найбіднішим сім'ям, а також — у разі безробіття; здійснення політики соціального захисту і страхування, встановлення адекватної мінімальної заробітної плати для працюючих; розвитку освіти, охороні здоров'я та довкілля переважно за рахунок державного забезпечення, запровадження комплексної соціально-еколого-економічної політики, спрямованої на набуття громадянами знань та вмінь щодо природоохоронної діяльності на рівні територіальних громад та високої екологічної кваліфікації керівників на всіх рівнях.

У Стратегії Європейської економічної комісії ООН з освіти для сталого розвитку вказано, що ключовим елементом її реалізації мають бути національні плани дій з урахуванням фактичного стану справ країни та положень документів ООН відносно реалізації програм впровадження освіти для сталого розвитку. Відповідно до Концепції екологічної освіти України основним завданням мають бути формування екологічної культури засобами формальної та неформальної освіти в усіх верствах населення, і особливо — керівників різних рангів, менеджерів виробництв, бізнесменів.

Мета — з'ясувати стан екологічної політики у мирний довоєнний час та встановити її роль і функції під час війни, а також визначити особливості екологічної культури й свідомості та їхній зв'язок з політикою.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Оцінка екологічного стану, результати якої мають стати основою прийняття важливих управлінських рішень, має досить сумну статистику. Загалом екологічно безпечною в Україні вважається лише 6% її території [1]. У Законі України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» відмічено, що *«антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне середовище в Україні у кілька разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу»* [2]. Враховуючи наявні проблеми, пов'язані з війною, екологічна політика держави має бути спрямована на першочергове їх вирішення.

Державна екологічна політика — це діяльність державних органів, орієнтована на забезпечення конституційного права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Екологічну політику також можуть мати окремі підприємства чи організації [3].

Актуальність екологічної проблематики набуває особливого значення в умовах пошуку нових форм і засобів впливу держави на екологічну кризу та наближення глобальної катастрофи, що породжує демографічну небезпеку життєдіяльності людства. Водночас варто враховувати той факт, що в умовах розвитку людства у сучасному світі не існує національних екологічних проблем — наявні глобальні екологічні проблеми, зокрема: зміна клімату, втрата біологічного різноманіття, опустелювання, зростання екологічного збитку від стихійних лих і техногенних катастроф, забруднення атмосферного повітря, поверхневих та підземних вод, а також морських екосистем, що зачіпає національні інтереси. Одним із інструментів впливу держави на сферу природокористування та збереження стабільності природних ресурсів і життєдіяльності людини є екологічна політика, технологічна доцільність якої зумовлена ще й тим, що сучасний світ переживає екологічну ситуацію, яка доволі відрізняється

від того, з чим коли-небудь у своїй діяльності стикалось людство, адже небезпечні зміни навколишнього середовища набули глобального характеру [4].

Серйозним викликом для України, особливо в умовах війни Росії проти України, є екологічна політика. Навколишнє середовище і до цього було в критичному стані з серйозними наслідками як для здоров'я населення, так і для подальшої його деградації, особливо Східна Україна була високоіндустріалізованою частиною колишнього Радянського Союзу. І, як наслідок, незалежна Україна успадкувала цілу низку галузей важкої промисловості, що мали надзвичайно згубний вплив на якість повітря, питної води та ґрунтів на більшій території країни. Станом на 2022 р. за Індексом екологічної стабільності, опублікованим Всесвітнім економічним форумом, Україна посіла 137 місце із 142 країн світу, на початку 2020-х цей показник був на рівні 52-го місця, проте наразі ситуація погіршилася кратно [5].

Проблемами політики, планування, реалізації та механізмів її вдосконалення займалися й займаються як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Питанням реалізації державної екологічної політики та удосконалення системи державного управління екологічною безпекою присвячені наукові праці І. Самойлової [6], яка досліджувала потенціал системи державного управління в Україні та його застосування для забезпечення екологічної безпеки.

Особливості екологічної безпеки в контексті сталого розвитку та євроінтеграційних процесів із точки зору практики проаналізували Л. Демчук, Г. Кірейцева, І. Циганенко-Дзюбенко, В. Вовк. Розглянули стан екологічної безпеки в Україні та з'ясували, що запровадження міжнародних стандартів сприятиме розвитку систем екологічного менеджменту та реалізації в Україні міжнародних природоохоронних ініціатив [7].

Комплексне дослідження актуальних питань гарантування та реалізації екологічних прав у стратегіях державної екологічної політики й безпеки України під час

воєнного стану провели Р. Кірін і С. Грищак. Ними також обґрунтовано, що воєнні виклики зумовлюють формування відповідного правового інструментарію, який має допомогти вибудувати основу для прямих чи опосередкованих заходів із попередження, охорони захисту та відновлення порушених збройною агресією екологічних прав громадян, зокрема міжнародного механізму для реєстрації збитків [8].

Г. Трегубенко розглядає актуальні питання стратегічного планування у сфері реалізації державної екологічної політики, а також обґрунтовує необхідність узгодження екологічного законодавства з документами стратегічного планування, забезпечення кореляції чинних нормативно-правових актів із відповідними стратегічними напрямами та державними програмами, що дуже важливо в умовах повоєнного відновлення національної економіки та всіх складових національної безпеки країни на шляху до набуття членства України в ЄС [9].

Однак не слід забувати, що для створення ефективної екологічної політики має формуватись культура та свідомість населення. Екологічна культура визначає пріоритети сталого розвитку, підтримку суспільством жорсткіших екологічних норм та стимулює перехід до «зеленої» економіки, а високий рівень свідомості громадян спонукає державу до впровадження еко-системного підходу, зниження ризиків для довкілля та інтеграції екологічних вимог в усі галузі діяльності.

Проблеми екологічної культури та виховання досліджувалися багатьма відомими українськими вченими, зокрема такими, як М. Голубець, Н. Депенчук, В. Шинкарук, В. Крисаченко, М. Тарасенко, Л. Лукачова, О. Федоренко, В. Потапенко, Н. Єфіменко, С. Стойко, Ю. Злобін та багатьма іншими. На основі розроблених ними концептуальних положень сформовано певну систему понятійних уявлень про генезис, структуру й механізми функціонування екологічної свідомості та екологічної культури. Втім, недостатньо дослідженим залишається рівень реальної екологічної культури населення, розуміння ним важливості нового

мислення, своєї відповідальності за майбутнє навколишнього середовища [10].

Приблизно з 60-х років ХХ ст., коли перед людством гостро постала екологічна проблема внаслідок техногенного навантаження на навколишнє середовище, почала активно формуватися нова наука — екологія, і, як наслідок, виникло таке поняття як «екологічна культура» [11].

Як висловився М. Тарасенко «... *Культура — це не тільки показник універсальності і свободи людини, але і в рівній мірі показник її відповідальності перед світом... У тенденції закономірності така: чим більше людська діяльність стає універсальною і вільною щодо зовнішнього світу, тим більше зростає відповідальність людини перед природою як ойкуменою людської культури...*» [12]. А згідно з енциклопедії історії України «*Культура є тим проявом життя людей, який виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності, у т. ч. в ідеях, ідеалах, нормах та цінностях*» [13]. У масовій свідомості така відповідальність не виникає сама собою, її необхідно виховувати.

Подолання екологічної кризи залежить не лише від нових форм господарсько-економічної діяльності людей, але, передусім, від морального удосконалення суспільства, правової культури його відносин із природою. Між екологічними проблемами та культурою існує органічний зв'язок: якість взаємодії людини з навколишнім середовищем завжди відображає рівень культури, носієм якої вона є. Відновленню втраченої рівноваги та гармонії у системі «людина — природа» у сучасному суспільстві сприятиме виховання екологічної культури.

Дуже влучно сказав про це філософ М. Реріх — «*життя може бути відтворене стверджувальним поняттям «культура»*» (Реріх М., 1997). Його вчення розглядає будь-яке земне явище із позиції взаємодії духу й матерії та енергетики цієї взаємодії. Філософом поставлена проблема культури як спосіб спасіння планети від майбутніх катаклізмів. Відновлення людства він убачав не у революційних трансформаціях, а в усвідомленні суспільством етичних

норм поведінки, у залученні його до істинних загальнолюдських цінностей. Отже, культура — це та сфера людського буття, в якій слід шукати відповіді на екологічні проблеми, оскільки вона базується на загальнолюдських цінностях.

Як говорив французький мислитель П. Гольбах, «*людина — це витвір природи, яка існує в природі, підкорюється її законам й не може визволитися від неї, навіть подумки не може вийти з неї*» (Гольбах П., 1963).

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

У дослідженнях використано методичний інструментарій, що включає порівняльний аналіз, синтез, узагальнення та метод експертних оцінок.

На основі аналізу наукових джерел та нормативних українських і європейських документів щодо принципів екологічної політики країн-членів ЄС і їх адаптації до українського законодавства систематизовано сучасні погляди на культуру й свідомість громадян, як одну з глобальних проблем людства, та їх вплив на екологічну політику України.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

На стратегічному рівні пріоритети екологічної політики визначені в Основних засадах (стратегії) державної політики України на період до 2030 р., які затверджені Законом України від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII [14]. Норми цієї стратегії визначають, що процеси глобалізації та суспільних трансформацій підвищили пріоритетність збереження довкілля, а отже, потребують від України вжиття термінових заходів. Окрім того, в документі зазначається, що протягом тривалого часу економічний розвиток держави супроводжувався незбалансованою експлуатацією природних ресурсів, незадовільним вирішенням питань захисту довкілля, що унеможливило досягнення збалансованого (сталого) розвитку. Серед першопричин екологічних проблем в Україні вказана

стратегія виділяє такі: підпорядкованість екологічних пріоритетів економічній доцільності; неврахування наслідків для довкілля у законодавчих та нормативно-правових актах; переважання ресурсо- та енергоємних галузей у структурі економіки з переважно негативним впливом на довкілля; фізичне та моральне зношення основних фондів у всіх галузях національної економіки; неефективна система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та регулювання використання природних ресурсів; незадовільний рівень дотримання природоохоронного законодавства та екологічних прав і обов'язків громадян; недостатній контроль за дотриманням природоохоронного законодавства та незабезпечення невідворотності відповідальності за його порушення; недостатнє фінансування з державного та місцевих бюджетів природоохоронних заходів тощо. В умовах воєнного стану зазначені екологічні проблеми не втрачають актуальності у зв'язку з їх не вирішеністю та поглибленням [15].

Інтеграція України до європейського співтовариства передбачає запровадження та реалізацію сучасних світових підходів до природного середовища, як частини життєвого простору людини. Одним із напрямів такої діяльності є розробка і здійснення цілеспрямованої екологічної політики, яка відповідала б світовим нормам імплементації державних комплексних цільових програм, зокрема наразі актуальності не втрачають процеси формування регіональних цільових екологічних програм згідно з природоохоронними пріоритетами та їх реалізації на місцевому рівні [16]. Втім, за реалізації програм на місцевому рівні виникають проблеми щодо їх виконання у повному обсязі.

Довкілля та екологічна політика, згідно з положеннями Аналітичного документу, що розроблений у рамках ініціативи «Оцінка впровадження екологічної політики в Україні», попри вимоги членства в ЄС та наочну масштабну шкоду, завдану довкіллю внаслідок агресії Росії (яка наразі не має адекватної оцінки), переважно залиша-

ються поза пріоритетом для українського уряду. Стратегічні цілі державної політики не є пріоритетними для профільного міністерства. Міжнародна технічна підтримка низки проєктів за такого управління стає малоефективною, а охорона довкілля залишається найбільш недофінансованою галуззю українського бюджету [17].

На принципах міжнародного права базується система екологічного законодавства, проте вона не передбачає прямих правових наслідків. Екологічне регулювання в Україні регламентується низкою нормативно-правових актів, проте в їх системі не вистачає працюючого механізму правового регулювання та єдиного узгодженого інституційного середовища реалізації державної екологічної політики і це одна з багатьох проблем, що призводить до різних тлумачень базового законодавства та нечіткого розподілу повноважень між національним, регіональним та галузевим рівнями [18].

В Україні існує підґрунтя й розвинені механізми реалізації екологічної політики, але вони не дієві, або втілюються не повною мірою та потребують адаптації до європейського законодавства і запозичення досвіду країн, з урахуванням особливостей властивих нашій країні, в яких ефективність реалізації екологічної політики вже доведена [19]. До того ж важливим у сучасних умовах є проведення постійного моніторингу та оцінки результатів реалізації державної екологічної політики з додержанням стратегічно визначених вимог щодо надання відповідних звітів, із метою отримання релевантної інформації.

Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 р., які передбачають досягнення сімнадцяти стратегічних цілей та ключових показників у трьох векторах — *розвитку* (зростання питомої частки продукції та послуг із високою часткою доданої вартості в експорті); *безпеки* (обмеження викидів парникових газів в усіх секторах економічної діяльності); *відповідальності* (підвищення рівня зайнятості населення). Крім того, у ракурсі даної статті найбільш характерні 5 цілей, які наведені у *табл. 1*.

Таблиця 1. Стратегічні цілі державної екологічної політики

Цілі	Складові цілей
Ціль № 1	<ul style="list-style-type: none"> • Екологічна свідомість • Екологічні цінності • Екологічна освіта
Ціль № 2	<ul style="list-style-type: none"> • Сталий розвиток • Збалансоване використання природних ресурсів
Ціль № 3	<ul style="list-style-type: none"> • Екологічні вимоги в усі сфери
Ціль № 4	<ul style="list-style-type: none"> • Зниження екологічних ризиків та безпечне довкілля
Ціль № 5	<ul style="list-style-type: none"> • Належне екологічне врядування

Військові дії внесли корективи в реалізацію даної Стратегії, зокрема пріоритетними в умовах війни стали збереження наявного економічного потенціалу, людського капіталу та забезпечення продовольчої безпеки країни.

Для досягнення стратегічних цілей необхідно визначитися з інструментами реалізації екологічної політики, що представлені на *рис. 1*.

У нашій державі відсутня комплексна політика у певних ключових секторах економіки, наприклад, поводження з радіоактивними відходами. Україна не має комплексної політики поводження з радіоактивними відходами, незважаючи на те, що вона є країною, що значною мірою залежить від виробництва ядерної енергії

та має проблеми з Чорнобильською АЕС і зоною відчуження. Це викликає занепокоєння, оскільки лише незначна частка українських радіоактивних відходів переробляється.

Сучасна система управління навколишнім середовищем є централізованою та недостатньо демократичною. Через те, що держава має привілей на екологічну відповідальність, це спричиняє послаблення відповідальності виробників із боку промисловості, сільського господарства та індивідуальних споживачів. Передбачається, що плата за забруднення стягуватиметься з промислових суб'єктів господарювання, що завдають шкоди навколишньому середовищу. Вони мають отримати чітко визначені норми в обсягах накопичення відходів,

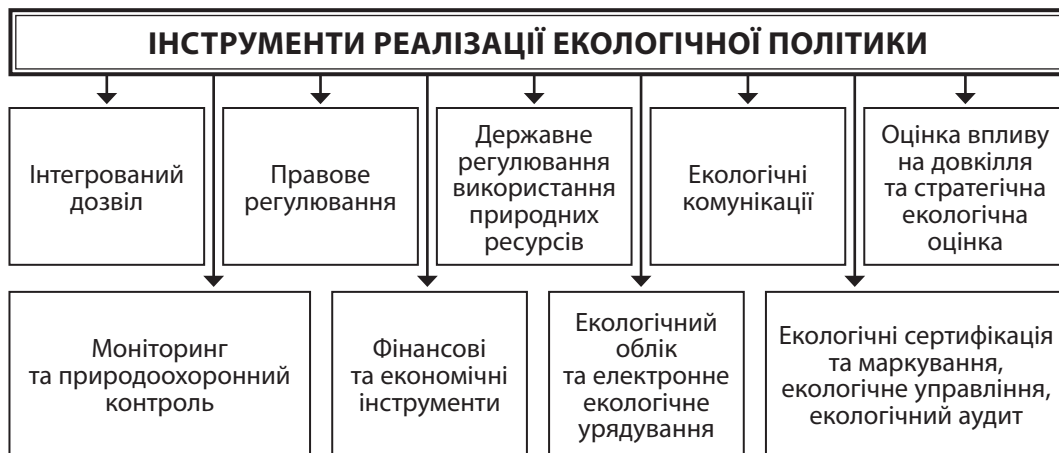

Рис. 1. Інструменти здійснення екологічної політики в Україні

рівні забруднення повітря та стічних вод, користування енерго- та водними ресурсами для захисту навколишнього середовища, проте в сучасній національній системі принцип «забруднювач платить» не діє. І тому для підприємств-забруднювачів відсутня мотивація вживати заходів для зменшення впливу на довкілля.

Враховуючи європейський курс розвитку України, варто дослідити досвід реалізації екологічної політики в країнах ЄС,

оскільки національне законодавство потребує приведення його у відповідність до європейських норм.

Принципи, що є основою екологічної політики країн-членів ЄС представлені в *табл. 2*.

Національним інститутам доцільно адаптувати дані принципи до умов українських політичної, економічної та соціальної систем, і ефективно реалізувати екологічну політику в контексті євроінтеграції.

Таблиця 2. Принципи екологічної політики країн-членів Європейського Союзу

Принципи	Положення	Нормативні документи
Інтеграції екологічної політики	Охорона навколишнього природного середовища має бути інтегрованою в усі інші галузеві політики, що сприятиме сталому розвитку. Усі державні відомства враховують екологічний стан навколишнього середовища та мають обов'язок його захищати	<ul style="list-style-type: none"> • Директива Ради 92/43/ЄЕС від 21 травня 1992 р. про охорону природних середовищ існування та дикої флори і фауни; • Директива Ради 2008/56/ЄС, що встановлює рамки діяльності Співтовариства у сфері політики з морського середовища
Сталого розвитку	Передбачає необхідність врахування потреб нинішнього та майбутніх поколінь, встановлення обмежень на використання природних ресурсів, справедливий розподіл прав та обов'язків між нинішнім і майбутніми поколіннями, комплексний підхід до питань навколишнього середовища та соціально-економічного розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • Сендайська рамкова програма зі зменшення ризику стихійних лих на 2015–2030 рр. (прийнята у березні 2015 р.); • Резолюція Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р. (прийнята у вересні 2015 р.); • Паризька угода про зміну клімату (прийнята у грудні 2015 р.)
Залучення громадян	Передбачає залучення громадян до процесу прийняття рішень, ефективних консультацій, посилення соціальних діалогів, корпоративної соціальної відповідальності, забезпечення приватно-державного партнерства для сприяння сталому розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • Орхуська конвенція 1998 р.
«Забруднювач платить»	Передбачає, що забруднювач навколишнього середовища має нести витрати на його відновлення, щоб стан навколишнього природного середовища не загрожував здоров'ю громадян і не погіршувався	<ul style="list-style-type: none"> • Ст. 191 (2) Договору про функціонування ЄС; • Директива про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди 2004 р.
Використання найкращих наявних знань	Полягає в тому, щоб забезпечити оцінку, розробку та реалізацію політики на основі найкращих наявних знань, які є економічно ефективними та екологічно обґрунтованими	<ul style="list-style-type: none"> • Директива 2010/75/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 24 листопада 2010 р. «Про промислові викиди»

Принципи	Положення	Нормативні документи
Обережності	Базується на тому, що певні галузі виробництва, наприклад, харчова, хімічна та медична продукція, біоциди та пестициди, потребують попереднього схвалення перед випуском їх на ринок	<ul style="list-style-type: none"> • Лондонська декларація 1987 р. • Маастрихтський договір 1992 р. • Повідомлення ЄК про принцип обережності 2000 р.
Превентивних дій	Передбачає дії спрямовані або на захист навколишнього середовища на ранній стадії заподіяння шкоди, або унеможливлення завдання цієї шкоди. Краще не заподіяти шкоду середовищу, ніж потім його відновлювати	<ul style="list-style-type: none"> • Стокгольмська декларація 1972 р. • Віденська конвенція про охорону озонного шару 1985 р.

Примітка: підготовлено авторами згідно [20–24].

Ціннісне ставлення до природи відображається у Конституції України, а тому серед найбільш важливих правових засад екологічної культури можна вважати конституційні положення про людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку як найвищу соціальну цінність (ст. 3); обов'язок держави із забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги, подолання наслідків Чорнобильської аварії – катастрофи планетарного масштабу (ст. 16); забезпечення прав кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля, відшкодування заподіяної порушенням цього права шкоди та вільний доступ до інформації про якість харчових продуктів і предметів побуту (ст. 50); кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані збитки (ст. 66).

Водночас, чинне екологічне законодавство недостатньою мірою приділяє увагу проблемі розвитку еколого-правової культури суспільства. Наприклад, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» вказує на необхідність формування у населення екологічного світогляду, навіть не згадуючи про екологічну культуру та екологічну свідомість, що потребує подальшого правового удосконалення у цьому напрямі.

У контексті екологічної політики нашої держави слід розглядати й екологічну куль-

туру та екологічну свідомість суспільства, адже саме екологічна культура формує свідоме ставлення до природи, поєднуючи освіту, виховання та професійне мислення для збереження довкілля.

У структурі сучасної культури як такої виокремлюють екологічну культуру. З одного боку, культура загалом має екологічний характер, з іншого – екологічна культура визначається як певна програма, на базі якої суб'єкт природокористування буде власний процес взаємодії з природою.

Основною причиною виникнення екологічних проблем тривалий час вважались недосконалі промислові технології, проте деякі науковці доводять, що шлях до розв'язання більшості проблем – поширення екологічної культури в суспільстві (Крисаченко В., 1996; Хилько М., 2017). Важливими елементами водночас варто визнати не лише підвищення екологічної грамотності, формування бережливого використання природних ресурсів серед населення, а й активна громадянська позиція щодо збереження навколишнього природного середовища.

Термін «екологічна культура» з'явився у 20-х роках ХХ ст. та розширений пізніше у роботах представників американської школи «культурної екології» (J. Steward, 1928; L. White, 1929; M. Harris, 1989; R. Rappaport 1977). Сьогодні науковці про-

понують під екологічною культурою розуміти цілеспрямовану діяльність людини, що включає сукупність наслідків такої діяльності. Людина, яка оволоділа екологічною культурою, спрямовує сили своєї діяльності на раціональне природокористування, піклується про довкілля, не дозволяє його забруднення чи руйнування.

Ключовим моментом для розвитку екологічної культури стала Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку 1992 р. в Ріо-де-Жанейро («Саміт Землі») [25], яка наголосила на пріоритетності екологічної освіти, проголосила концепцію сталого розвитку та ухвалила «Декларацію Ріо», що містила 27 основоположних принципів взаємодії людства з довкіллям, які стали фундаментом міжнародного екологічного права, зокрема: право на здорове життя в гармонії з природою, відповідальність за майбутні покоління та навколишнє середовище, принцип «забруднювач заплатить». Це змінило підхід до стосунків людини і природи, підкресливши необхідність гармонізації культури з екологічними реаліями для виживання людства. Ця Конференція запустила три глобальні конвенції: про біорізноманіття (збереження та стале використання біорізноманіття), про зміну клімату (стабілізація концентрації парникових газів), про

боротьбу з опустелюванням (запобігання опустелюванню земель). Окрім цього, було зроблено наголос на екологічній освіті й підкреслено важливість екологічної освіти як інструменту для формування свідомості та поведінки, що відповідає екологічній кризі. Відбувся перехід від протиставлення «культури» та «природи» до розуміння їх взаємозв'язку та необхідності адаптації культури до природного середовища для виживання цивілізації.

У структурі культури виділяються три підсистеми [26]:

- *природно-екологічна* (відображає адаптацію суспільства до біофізичного оточення);
- *суспільно-екологічна* (відображає впорядкованість відносин між окремими елементами суспільства);
- *соціально-регулятивна* (спрямована на підтримання самої соціальної системи як єдиного цілого, що пояснює місце екологічної культури в структурі сучасної культури).

Нами визначені основні показники екологічної культури в Україні, якими є рівень забруднення довкілля, проблеми поводження з відходами, недостатній рівень екологічної свідомості населення та недосконалість законодавства у сфері охорони природи (рис. 2).

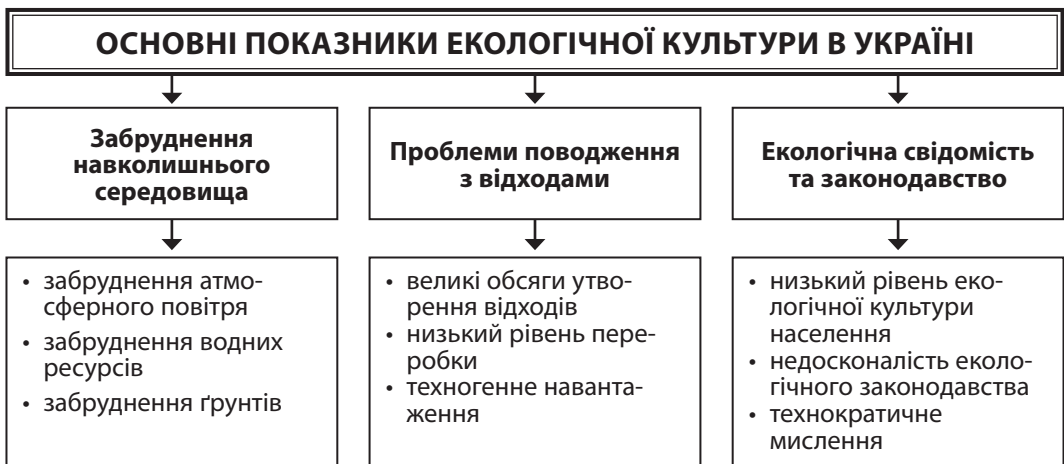

Рис. 2. Основні показники екологічної культури, характерні для України

Особливого значення набуває екологічна культура під час війни та у повоєнний час. Вона трансформується, з огляду на необхідність захисту довкілля та реагування на екологічні загрози, спричинені війною, а саме: запроваджуються державні та громадські ініціативи для документування екологічних злочинів, спричинених війною; зростає поширення повторного використання речей; незважаючи на війну, продовжується просвітницька робота щодо екологічної безпеки та відповідального ставлення до довкілля. Варто наголосити на тому, що війна лише посилила вже існуючі екологічні проблеми, такі як забруднення ґрунтів, водних ресурсів, повітря та накопичення відходів, особливо токсичних унаслідок розривів ворожих мін, ракет та іншої зброї (рис. 3).

Викиди від військової техніки та пожеж забруднюють атмосферу, спричиняючи парниковий ефект; руйнування об'єктів промисловості та інфраструктури зумовлюють забруднення водою хімічними речовинами; мінування, використання боеприпасів та руйнування можуть призводити до довготривалого забруднення земель; накопичуються великі обсяги побутового й будівельного сміття, з яким не можуть

впоратися зруйновані або перевантажені полігони; утилізація боеприпасів та уламків техніки стає складною проблемою; бойові дії руйнують природні середовища існування тварин і рослин тощо.

Після розмінування розпочнуться роботи з відновлення родючості ґрунтів, лісів, які ворог цілеспрямовано знищував, вирубував та вивозив на свою територію з окупованих українських територій, ліквідації наслідків руйнувань, що включатиме аналіз стану ґрунтів, водних об'єктів із використанням новітніх методів та технологій.

Екологічна культура безпосередньо впливає на формування свідомості суспільства. В ХХ ст. досить гостро стала проблема формування екологічної свідомості, відколи людство стало усвідомлювати згубні наслідки своєї діяльності, що призвели до екологічної кризи у світі, які ми спостерігаємо в різноманітних сферах життєдіяльності: забруднення навколишнього середовища, зникнення багатьох видів тварин та рослин, нераціональне використання природних ресурсів і т. ін.

Екологічна свідомість — це знання про взаємозв'язки людини і середовища, усвідомлення їх значущості з метою збереження стійкості балансу між ними; екологічна

Рис. 3. Основні складові екологічної культури під час війни

свідомість — це процес, що забезпечує розуміння та оцінку людиною своїх можливостей щодо використання цих зв'язків для задоволення власних потреб і визначення меж допустимого антропогенного впливу суб'єкта на навколишнє середовище [27].

Насправді єдиного визначення цього поняття немає і кожен може трактувати це по-різному. Зрозумілими простими словами можна стверджувати, що екологічна свідомість — це усвідомлення місця і ролі в природі людини. Остання не може жити, відмежувавшись від природи, а має розуміти, що є її частиною та має вплив на неї. Втім вплив людини на природу має бути такий, щоб мінімізувати шкоду та сприяти її збереженню. В світі розвитку технологій екологічну свідомість слід розглядати як усвідомлення наслідків технологічного прогресу та неконтрольованого споживання, яке почалось у ХХ ст. Вона включає екологічні знання, ставлення до природи та готовність до відповідальної поведінки і дії.

Наведемо основні елементи екологічної свідомості, зокрема:

- *знання* (розуміння екологічних проблем, впливу людини на довкілля, принципів роботи екосистем, шляхів збереження ресурсів);
- *ставлення* (формування переконань та цінностей щодо природи, особистого ставлення до навколишнього середовища);

- *поведінка* (готовність вчиняти дії, які допомагають зберегти природу, наприклад, сортування сміття, економне використання водних ресурсів, енергозбереження і т. ін. та утримуватися від дій, що їй можуть шкодити);
- *осмислення* (здатність аналізувати свій вплив на довкілля та самостійно регулювати свою поведінку для досягнення гармонії з природою) [28].

Розрізняють три типи екологічної свідомості:

- *антропоцентричний* (на перше місце ставиться людина та її потреби);
- *природоцентричний* (перевага надається природі та її збереженню, а людина знаходиться нижче в ієрархії);
- *екоцентричний* (прагнення до збалансованого та гармонійного співіснування людини і природи, враховуючи потреби обох) [29].

Опрацьовані нами наукові джерела дають змогу встановити напрями формування екологічної свідомості (рис. 4).

Не зайвим буде розглянути вплив екологічної культури на екологічну політику держави, адже вони тісно між собою пов'язані (табл. 3).

Провідне місце сьогодні посідає екологічна сфера, особливо в розрізі екологічної безпеки держави, яка, своєю чергою, є складовою національної безпеки. Згідно зі Стратегією національної безпеки України до ключових пріоритетів держави нале-

Рис. 4. Шляхи становлення екологічної свідомості громадян

Таблиця 3. Вплив екологічної культури на екологічну політику держави

Елементи впливу	Яким чином впливає
Інтегрування вимог	Екологічна культура забезпечує впровадження екологічних вимог у всі галузі економічної діяльності, перетворюючи екологію з окремої теми на частину державної стратегії
Підтримка сталого розвитку	Культура екологічної відповідальності сприяє переходу від технократичного мислення до екосистемного підходу, що є основою сучасної екологічної політики
Запит на зміни	Високий рівень екологічної культури (сортування сміття, свідоме споживання, екологічна активність) змушує органи влади ухвалювати суворіші екологічні закони та стандарти, оскільки суспільство вимагає захисту природи
Залучення громадськості	Екологічно освічене суспільство активно бере участь у прийнятті рішень, моніторингу екологічних ризиків та реалізації місцевих екологічних ініціатив
Зниження екологічних ризиків	Екологічна культура підвищує рівень здоров'я населення через зменшення забруднення повітря, водних ресурсів та вирішення проблем відходів, що є ключовими цілями екологічної політики. І, навпаки, низька екологічна культура стримує розвиток ефективної екологічної політики, що призводить до ігнорування природоохоронних норм та погіршення стану довкілля

жать забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження довкілля та раціональне використання природних ресурсів.

Через систему місцевого екологічного управління здійснюється політика охорони навколишнього природного середовища. На цьому рівні найщільніше межують екологічні інтереси населення та культурні й екологічні традиції. Місцевим органам влади, як управлінському механізму взаємодії суспільства і природи, саме через це необхідно надавати особливого значення і тому на локальному рівні варто починати формувати та надалі розвивати екологічну культуру, тобто культуру заощадливих екологічних потреб людини.

Війна Росії проти України на порядки збільшила екологічні проблеми, які існували й до цього, а саме:

- підлив дамби Каховської ГЕС та вплив на водні ресурси (отруєні води зруйнованих цвентарів, скотомогильників, хімікатами від ракет, сільського господарства, паливно-мастильними матеріа-

лами з пошкоджених заправок, кораблів та іншої техніки, нерозірваними мінами потрапляють у Чорне море і поширюють свою смертоносну дію по всьому світу);

- вплив на ліси (потужні бомбардування та ракетні удари спричинили величезні лісові пожежі, якими за даними Рахункової палати України, станом на кінець 2022 р., знищено 3 млн га лісів, що сягає майже третину всіх українських лісів (до початку вторгнення офіційна площа лісів сягала 10,4 млн га). Спеціалісти-екологи вважають, що для відновлення пошкоджених лісів, загалом потрібно щонайменше 20 років. І це не лише тисячі гектарів спаленого лісу, а й знищення цілих екосистем, загибель флори та фауни, включно з червонокнижними видами, що безперечно означає величезний негативний вплив на глобальний клімат [30];
- глобальний вплив на навколишнє середовище та перспективи зеленого відновлення (навколишнє середовище не знає кордонів, а рух повітря, води, міграція видів живих організмів поширюють

вплив війни по всьому світу і тому дуже важливо подолати екологічні наслідки війни та справді зелене відновлення);

- вплив на ґрунт (~30% території або 176 тис. км² України забруднено вибухонебезпечними предметами та потребують розмінування. Відновлення та розмінування займе десятиліття, а деякі території настільки сильно зруйновані, що їх відновлення не можливе);
- вплив на біорізноманіття (враховуючи те, що в Україні зосереджено 35% біорізноманіття Європи, а сотні заповідних територій окуповані або були окуповані, включаючи 23 національні парки, природні і біосферні заповідники, наслідки завданої шкоди та токсичне забруднення внаслідок бойових дій, втрата біорізноманіття, спричинена війною, є безпрецедентною). Вчені стверджують, щонайменше два і максимум шість видів вимерли назавжди через війну [17; 31]. Остання зруйнувала шляхи міграції для багатьох видів птахів, бойові дії можуть спричинити глобальне скорочення їх чисельності на рівні Європи і навіть світу. Все це стосується також і видів, які знаходяться під загрозою зникнення;
- зелена відбудова (необхідний посилений потенціал екологічного управління. Україна мала величезні екологічні проблеми й до війни, але нечувані збитки довікллю, завдані війною, роблять екологічну сферу питанням виживання не лише для України, а й для всього світу. Щоб впоратися з проблемою такого катастрофічного масштабу інституційна спроможність відповідних органів влади та система екологічного врядування надто слабкі. Незавершені галузеві та ключові інституційні екологічні реформи роблять перспективи зеленого відновлення фікцією).

І це ще далеко не всі екологічні проблеми, спричинені війною Росії проти України, адже війна триває, ворог продовжує мінувати наші території, знищувати ліси, ґрунти, біорізноманіття, забруднювати токсичними речовинами природні екосистеми.

У ракурсі теперішніх екологічних проблем необхідно навести проблеми, що існують у державній екологічній політиці. Насамперед, один із основних викликів — це державний моніторинг стану навколишнього середовища. Незважаючи на прийняття відповідного закону [32], в якому визначено основні засади щодо порядку здійснення державного моніторингу стану навколишнього середовища, система досі не працює належним чином через:

1) відсутність комплексного підходу до створення системи моніторингу навколишнього середовища в Україні;

2) брак підзаконних нормативно-правових актів, що детально визначали б умови та порядок проведення державного моніторингу стану навколишнього середовища в тій чи іншій сфері;

3) відсутність окремої інституції, яка б організовувала, узгоджувала та координувала роботу різних органів державної влади, що відповідальні за здійснення державного моніторингу стану навколишнього середовища;

4) відсутність системи дієвих заходів впливу (штрафів, покарань, обмежень) за недотримання чи порушення приписів законодавства стосовно моніторингу стану навколишнього середовища;

5) нестача відповідного технічного устаткування для системного моніторингу стану навколишнього середовища;

6) відкладення впровадження для нових джерел викидів на п'ять років із дати скасування воєнного стану, і взагалі не поширення на діючі об'єкти порядку запровадження обов'язкових автоматизованих систем контролю викидів забруднюючих речовин [33].

На другому місці за важливістю — державний екологічний контроль, фактичною метою якого з боку уповноважених органів Державної екологічної інспекції до цього часу здійснюється контроль за діяльністю суб'єкта господарювання, а не контроль за дотриманням екологічних норм та запобігання завданню шкоди навколишньому середовищу, причини якого полягають у такому:

1) органи державного екологічного контролю свою діяльність досі здійснюють не в попереджувальній, а у «каральній» парадигмі, за відсутності діалогу між органами контролю, суб'єктами господарювання та громадськістю;

2) відсутність налагодженого механізму здійснення контрольних заходів оперативно, без погодження з будь-якими органами, зловживання «мораторієм на заходи контролю»;

3) відсутність дієвих заходів впливу за недопущення уповноважених контролюючих осіб до здійснення заходів контролю та засобів у контролюючих осіб для протидії таким зловживанням з боку суб'єктів господарювання, що викликано високим рівнем корупції у контролюючих органах, низьким рівнем підготовки та мотивації кадрів, що здійснюють контроль, низьким рівнем забезпеченості органів контролю технічними та лабораторними можливостями.

І на третьому місці — юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства, інститут якої не зазнав істотних змін з радянських часів. У сучасних умовах ринкової економіки та досягнення своєї мети — збереження чи відновлення довкілля, окремих його складових вона не забезпечує дотримання вимог екологічного законодавства, що зумовлено такими проблемами:

1) відсутність достатнього рівня екологічної культури;

2) дуже низький розмір штрафів за порушення екологічного законодавства;

3) складна економічна ситуація, прибутковість нелегальної діяльності з використання та збуту природних ресурсів;

4) у політичних колах ставлення щодо необхідності посилення юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства є непопулярним.

Наведені проблемні питання полягають у відсутності сучасної проєвропейської ефективною екологічної політики.

Для того, щоб Україна змогла відшкодувати екологічні збитки, їй необхідно задіяти всі доступні міжнародно-правові

механізми захисту навколишнього середовища, зокрема:

- Злочин проти навколишнього середовища на міжнародному рівні. Екоцид.
- Компенсаційні механізми (Міжнародний суд ООН, Окрема компенсаційна комісія, Спеціальний трибунал, реєстр збитків).
- Використання міжнародних екологічних угод (Конвенція про допомогу в разі ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації, 1986; Конвенція про ядерну безпеку, 1994; Конвенція ООН з морського права, 1982; Конвенція про захист Чорного моря від забруднення, 1992; Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів, 1995; Угода про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглої акваторії Атлантичного океану, 1996; Протокол про воду і здоров'я до Конвенції про охорону і використання транскордонних водотоків і міжнародних озер, 1992; Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, 1976).

Не зважаючи на те, що Росія не є стороною договору багатьох міжнародних документів, Україна, як держава, має залучити всі міжнародні інституції для вироблення додаткових інструментів, щоб змусити агресорів відповісти за всі свої злочини, а повоєнна екологічна політика має бути спрямована на подолання глобальних наслідків воєнних дій, «зелене» відновлення України та впровадження сталих технологій, що передбачатиме науково обґрунтовану оцінку збитків, зниження екологічних ризиків, розвиток заповідного фонду, модернізацію промисловості, відбудову за принципами Європейського зеленого курсу.

ВИСНОВКИ

З'ясовано, що сучасна система управління навколишнім середовищем є централізованою та недостатньо демократичною; екологічні пріоритети підпорядковані економічній діяльності; у законодавчих та нормативно-правових актах не враховують-

ся наслідки для навколишнього середовища; система регулювання використання природних ресурсів та державного управління у сфері охорони довкілля є неефективною; незадовільний контроль за дотриманням природоохоронного законодавства; недостатнє фінансування з державного та місцевих бюджетів природоохоронних заходів та ін.

Встановлено, що екологічна освіта, екологічна культура, екологічна свідомість,

екологічні проблеми, екологічна політика доволі тісно взаємопов'язані між собою, залежать одне від одного, а в підсумку впливають на екологічний, соціальний та економічний стан країни, на умови проживання населення, на демографічний стан, а під час війни перетворюються на частину національної безпеки та стають невід'ємною складовою суспільного життя українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Екологічна складова національної безпеки: основні показники і шляхи їх досягнення. URL: https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2014-01/ekolog_nb-11461.pdf.
2. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України. Закон України № 2818-VI. (2010). (Україна). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.
3. Державна екологічна політика. URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/natsionalna-ekologichna-polityka/>.
4. Гаєвський, І. В. (2019). Екологічна політика держави: сутність, основні концепції та підходи. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Сер.: Державне управління*, 30(69), 4. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-6468/2019.4/08>.
5. Zharova, L., & Chechel, A. (2020). Historical Aspects of Sustainable Development and Economic Evolution Interconnection. *Інформаційно-аналітичний журнал «Схід»*. *Historical sciences*, 2(166). URL: <http://skhid.kubg.edu.ua/article/view/201399>.
6. Самойлова, І. І. (2018). Напрями вдосконалення системи державного управління екологічною безпекою в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2018.11.23>. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/11_2018/25.pdf.
7. Демчук, Л., Кірейцева, Г., Циганенко-Дзюбенко, І., & Вовк, В. (2023). Концепція екологічної безпеки держави в контексті сталого розвитку та євроінтеграції. *Проблеми хімії та сталого розвитку*, 1, 3–11. DOI: <https://doi.org/10.32782/pcsd-2023-1-1>.
8. Кірін, Р. С., & Гришак, С. В. (2023). Забезпечення і реалізація екологічних прав у стратегіях державної політики та безпеки: виклики воєнного періоду. *Juris Europensis Scientia*, 1, 65–71. DOI: <https://doi.org/10.32782/chern.v1.2023.12>.
9. Трегубенко, Г. П. (2023). Державна екологічна політика в сучасних умовах: стан та напрями удосконалення. *Право та інновації*, 4, 108–114. DOI: [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2023-4\(44\)-16](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2023-4(44)-16).
10. Папп, Д. Д. (2019). Сучасний стан екологічної свідомості та екологічної культури населення Закарпаття та напрямки їх формування. *Сталий розвиток економіки*, 1, 164–171.
11. Курняк, Л. М. (2015). *Екологічна культура: поняття та формування*. URL: Nd_2015_4_8.pdf.
12. Тарасенко, М. Ф. (1985). *Природа, технологія, культура*. Київ: Наукова думка.
13. *Енциклопедія історії України* (2021). *Додатковий том: А–Я* (Кн. 1).
14. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року. Закон України № 2697-VIII. (2019). (Україна). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>.
15. Трегубенко, Г. П. (2023). Державна екологічна політика в сучасних умовах: стан та напрями удосконалення. *Право та інновації*, 4(44), 108–114. DOI: [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2023-4\(44\)-16](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2023-4(44)-16).
16. Скакальський, О. М. (2015). Державні цільові екологічні програми: сутність та шляхи формування на регіональному рівні. *Регіональне та муніципальне управління*, 7–8(21–22), 85–93.
17. Оцінка впровадження екологічної політики в Україні: п'ять системних проблем. URL: <https://necu.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/assessment-of-ua-environmental-policy-implementation.pdf>.
18. Резніков, В. В. (2020). Особливості формування та реалізації державної політики у сфері європейської інтеграції в різних країнах. *Науковий вісник: Державне управління*, 1(3), 153–162.
19. Андрієнко, М. В. (2017). Механізми реалізації державної екологічної політики на регіональному рівні. *Інвестиції: практика та досвід*, 18, 47–53.
20. Paris Agreement. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/frameworks/parisagreement>.
21. Declaration on Guiding Principles for Sustainable Development (2005). Council of the European Union, Presidency Conclusion, Doc. 10255/05, Brussels, European Council.
22. Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/frameworks/sendaidframework>.
23. Preventive principle. URL: <https://www.eea.europa.eu/help/glossary/eea-glossary/prevention-principle>.
24. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>.
25. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку. URL: https://iPLEX.com.ua/doc.php?code=995_455&from=360.

26. Ладиченко, В. В. (2019). *Екологічна політика і право ЄС*. Київ: НУБіП України.
27. Екологічна культура — необхідний фактор безпечної перспективи розвитку суспільства. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/366>.
28. Набочук, О. Ю. (2015). Розвиток екологічної свідомості особистості: актуальність проблеми. URL: <https://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/download/159769/159011/0>.
29. Шедловська, М. В. (2011). Означення та типи екологічної свідомості. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2011/04/95-100_no-2_vol-37_2011_UKR.pdf.
30. Скільки лісів постраждало від війни і як швидко їх можна відновити. URL: <https://texty.org.ua/fragments/109583/skilky-lisiv-postrazhdalo-vid-vijny-i-yak-shvydko-yih-mozhna-vidnovyty/>.
31. 35% біорізноманіття Європи перебуває під загрозою знищення через дії Росії. URL: <https://ecology.od.gov.ua/2023/04/35-bioriznomanittya-uevropy-perebuyaye-pid-zagrozoju-znyshhennya-cherez-diyi-rosiyi/>.
32. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля. Закон України № 63. (2023). (Україна). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2973-20#Text>.
33. Про затвердження порядку запровадження обов'язкових автоматизованих систем контролю викидів забруднюючих речовин. Постанова Кабінету Міністрів України № 272 (2023). (Україна). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/272-2023-%D0%BF#Text>.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 26.01.2026
 Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.02.2026
 Дата публікації: 27.02.2026
